

kulturális kapcsolatoknak. Hiszen a nézők tömegei, ha nem foghatták is fel tökéletesen a mű értelmét, annyit feltétlenül tudomásul vettek, hogy komoly, nagyigényű művészi alkotással van dolguk. A hozzáértőbbek — eltekintve a kivételektől, amelyek többnyire nem művészi megfontolásból erednek — felismerték a darab jelentőségét, elmélyedve elemezték, elismerő bírálatokat írtak róla. Laikusok és irodalmi szakemberek szemében nagyot nőtt a magyar irodalom tekintélye. Ez is érdeme Madách nagy művének, amelyet hitein szerint (bár súlyos és tisztelre méltó ellenérvek hangzottak el legutóbb is) szocializmusra törekvő korunkban több megbecsülés, nagyobb szeretet illet meg, mint bármikor ezelőtt.

JÁNOSY ISTVÁN

AZ ERDÉLY ARANYKORA FORRÁSAINAK PROBLÉMÁIHOZ

Jókai történelmi regényeit az elmúlt idők irodalomtörténései kemény kritikával illeték. Szerintük Jókai a történelem tényeit nem vette komolyan, s a közönség szórakoztatását keresve magaalkotta képzeletvilággal fedte el azt, ami valóban történt. Császár Elemér »A magyar regény története« című művében ad hangot e felfogásnak.¹ »A történelmi regény, noha [Jókai] élete végéig kedvvel művelte, nem illett egyéniségéhez... Amilyen erősen, szinte vallásos kultusszal fokozottan élt szívében a ragaszkodás nemzetünk dicsőséges múltjához, épp annyira hiányzott érzéke a történelem szelleme, a kor lelke iránt. Sokkal művészebb temperamentum volt, mintsem a történelmi igazság kedvéért lemondott volna a művészi hatásról, a históriát nem vette komolyan... Romantikus képzelete sem engedte magát belekényszeríteni a történet merev keretébe, s itt is olyan szabadon csapongott, mint a költött mesék bírodalmában... Nem volt ugyan annyira felület és léha mint Dumas, de nem dolgozott olyan műgonddal és költői céltudatossággal, mint Jósika a legjobb regényeiben, s így nemcsak hogy tovább nem fejlesztette a történelmi regény műfaját, hanem még meg sem tudta tartani azon a színvonalon, amelyre Eötvös emelte, sőt visszahajlított a Jósika színvonalára — nem egyszer még ennél is mélyebbre... mert pusztán szórakozásra szánt meséi még Jósika komoly regényeinek fajsúlyát sem érik el, kivált a korrajz hűségében maradnak el mögöttük.«

Helytálló vajon e súlyos elmarasztaló ítélet? — erről a végleges szót csak Jókai valamennyi történelmi regéneinek részletes forrás-, szerkezeti-, és jellemrajz-elemzése nyomán lehet kimondani. Azonban egy regényének, Az Erdély aranykorának részletes elemzéséből is érdekes tanulságokat vonhatunk le, s egyben betekintést nyerünk az induló regényíró műhelymunkájába.

Jókai történelmi regényeinek forrásait lényegében már felderítették. Gálos Rezső² megállapította, hogy az Erdély aranykora fő forrása Cserei históriája. Csereitől vette Jókai a regény szerkezetét és legfontosabb jeleneteit. Orr Sándor kéziratosszertációjában³ és Rajk László disszertációjában is találhatunk értékes megállapításokat⁴. Czunya Miklós disszertációjában⁵ felderíti Jókai valamennyi forrását. Kimutatja,⁶ hogy Jókai forrásait ciklusonként használja fel. Egy-egy forrásciklushoz kapcsolódó művei egységes, zárt csoportot alkotnak. Például: *Cserei Mihály históriája*,⁷ *Bethlen János: »Historia Rerum Transsilvanicarum«* című műve⁸ *Bethlen Miklós önéletírása*⁹ és a *Bethlen Miklós* neve alatt megjelent, de nem tőle

¹ Császár Elemér: A magyar regény története 2. kiad. Bp. Egyet. ny.

² Gálos Rezső: Jókai és Cserei. Erdélyi Múzeum 1912. 239–43. 1. és Bánfi Dénes csókja. Uránia. 1912.

³ Orr Sándor: Jókai első történelmi regényei. Kéziratosszertáció.

⁴ Rajk László: Jókai: »Törökvilág Magyarországon« című regényéről — disszertáció.

⁵ Czunya Miklós: Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól. Bp. 1934.

⁶ Czunya Miklós: i. m.: 7. l.

⁷ Cserei Mihály *História 1661–1711*. Eredeti kéziratok és kiadások alapján szerk. Kazinczy Gábor Pest 1852. Rövidítése: *Cserei*.

⁸ Bethlen János: *Rerum Transilvanicarum libri quatuor (1629–1663. és Historia rerum Transilvanicarum 1662–1673. Viennae 1782–83. Rövidítései: Bethlen J. I. és Bethlen J. II.*

⁹ Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta Szalay László Pest. I. köt. 1858. 2. köt. 1860. Rövidítése: *Bethlen M.*

való francia nyelvű »Memoires«¹⁰. E műveket használta forrásul Jókai az »Erdély aranykora«, »Törökvilág Magyarországon«, »A két szász«, »Koronát a szerelemért«, »Az utolsó budai basa«, »A kétszárv ember« megírásánál. Czunya Miklós ezután kifejti,¹¹ hogy mind a Bethlen Miklós önéletírása, mind pedig Cserei Historiája csak az »Erdély aranykora« megírása (1851) után jelent meg nyomtatásban, így ezeket a műveket Jókai csak kéziratban olvashatta. Cserei kézírata idb. Szász Károly birtokában volt 1850-ig, ekkor ajándékozta az Akadémiának. Emich Gusztáv, a Historia kiadója, meghitt jó barátja volt Jókainak, így nagyon valószínű, hogy ő juttatta el hozzá Cserei kéziratát. Bethlen Miklós önéletírásának több kéziratós példánya forgott közkezen. Czunya Miklós érdeme, hogy elsőnek mutat rá az »Erdély aranykora« Bethlen Miklós önéletrajzából, s az ál-Bethlen Miklós: »Memoires«-ból merített részletekre. Ilyenek: Reverend abbé mulatságos kihallgatása¹², Reverend abbé Apafiné keszkenővel ajándékozta meg.¹³ Az ál-Bethlen: »Memoires«-ból merítette Jókai a »Kényszerített fejedelem« című fejezet egész cselekményét.¹⁴

A most következő részletes vizsgálat során fejezetről fejezetre haladva egybevetjük az »Erdély aranykora« szövegét forrásaival és a következő három kérdésre keresünk feleletet:

1. Mi az, amit Jókai forrásaiból merített?
2. Hol tért el a forrásoktól? Miért?
3. Mit költött hozzá a források adataihoz?

II.

1. *Egy vadászat 1666-ban.*¹⁵ E fejezetben Jókai a költő Zrínyi Miklós utolsó vadászatát és tragikus halálát beszéli el. Forrása: Cserei Historiája. Cserei azt állítja, hogy úgy mondja el Zrínyi halálát, ahogy azt a szemtanú Bethlen Miklóstól hallotta. A különös csak az, hogy ha Cserei közlését egybevetjük azzal, amit Bethlen Miklós önéletrajzában Zrínyi utolsó perceiről és haláláról ír — a két közlés között alig van hasonlóság. Bethlen Miklós szerint¹⁶ vadászatra menet Zrínyi egy adomát mond el: »Visznek ők engemet noha pokolba, de a maguk vállán-hátán, hogy már nyugszom addig; s hátha megnyergelnének, magokat is velem vitetnék... rosszabbul volnék ugy ennél is. Applicá Magyarország és Erdélyre és a törökre, németre.« Cserei szerint¹⁷ Zrínyi egy leterített vadkanra mutatva kérdezte Bethlen Miklóstól: Erdélyben szoktanak-e teremni ilyen vadkanok?« Bethlen választát, hogy »Ennél sokkal nagyobbak is teremnek.« — Zrínyi megszégyellvén határozza el a délutáni vadászatot, mert meg akarja mutatni, hogy az ő pátriájában is találtak oly nagy vadkanok, mint Erdélyben. Vadásztak, de hiába. Este felé egy jáger előfut, s jelenti, hogy a közelben egy nagy öreg kant látott. Zrínyi visszaparancsol mindenkit, egy szál puskával maga indul az állat elejtésére.

A döntő kérdés számunkra most következők: *mi történt attól fogva, hogy Zrínyi eltűnt az erdőben? Hogyan, mi által kapott halálos sebet?* Erről a koronatanú, Bethlen Miklós hallgat, mert nem volt ott a szerencsétlenség színhelyén. Elmondja viszont, kik nyargaltak a hős után, mit láttak: »Majláni így beszélt: hogy a mint Paka után bément a disznó vérin az erdőbe, a míg ők a lovakat kötözték, csak hallják a jaj-szót. Paka szava volt. Majláni legelőbb érkezik, hát Paka egy horgos fán, az úr arccal a földön, s a kan a hátán; ő hozzá lő, elfut a kan, érkezik Guzics és Angelo, az úr felkél és mondja: rútul bánék vélem a disznó¹⁸« stb. és leírja a hős pár pillanatnyi haláltusáját, majd sebeit: »csak meg kelle halni, mert a fejen három seb vala: egy balfelől a fülen feljül a feje csontján ment csak... más ugyan a bal fülen alól az orcáján, a szeme felé, rut szakasztás; de ez kettő semmi, hanem harmadik jobbfelől a fülen alól a

¹⁰ Memoires historiques du Comte Bethlen Niklas contenant l'Histoire des dernier-troubles de Transilvanie. (Amsterdam 1736.) Magyar fordítása: Groff B. M. ifjúkori életének úgy Erdélyország akkori történetének tulajdon magától Frantzia nyelvre való írása. Magyarra fordítottat és kiadatott a Magy. Nemz. Játékszin hasznára Kolozsvárott. Nyomt. a Ref. Koll. betüivel 1803 Esztendőben. Rövidítése: *Memoires*.

¹¹ Czunya M. I. m. 8—9. l.

¹² Bethlen M. II. 252—53. l.

¹³ Uo. 262. l.

¹⁴ Memoires: 244—45. l.

¹⁵ Az évszám helyesen: 1664. Zrínyi Miklós halálát Cserei tévesen közli. Őt követi Jókai is, holott a helyes évszámot Bethlen Miklós önéletírásában olvashatta.

¹⁶ Bethlen M. I. 328. l. Az adomát Jókai a regényben Bánfi szájára adva mondja el (XV. A Gyulafehérvári országgyűlés).

¹⁷ Cserei: 30. l.

¹⁸ Bethlen M. I. 329. l.

nyaka csigájánál ment bé, s elé a torka felé ment, és az nyakra járó minden inakat kettészakasztotta; az ölte meg, a vére elmenvén. . . .¹⁹ Cserei két variációt is említ, majd hozzáteszi: »Igaz-e, nem-e, nem tudom, a mint hallottam, úgy írtam meg.« — tehát saját meggyőződésével egyik variánst sem támasztja alá. Az *első variáns* szerint²⁰ Zrínyi puskalövessel megsebzí a kant, az őrjögve rárohan, Zrínyi karddal hozzácsap, de kardja a kan agyarán kettétörök — ekkor »küzdésbe indul a nagy oktalan vaddal és a földre lenyomja, s a hasára ül, a két fület két kezével erősen megragadvan úgy, hogy a vadkan alatta meg sem mozdulhatott, de . . . szegyenek tartván egy vadkan megölésére segítséget hívni. . . jut eszébe, hogy az övében hüvelyestől volna kése; azért egyik kezéből a vadkan fület kiereszti, hogy kését kivonván torkába verje; a vadkan is, tágulván egyik füle, erősen megrázkódik, és hirtelen a bán a vadkan hasaról a földre leesik, a vadkan is hëvenyében hozzája vág agyarával, és a torkát kiszakasztja.«²¹

Mindez nem egyéb, mint Majlani ebeszélésének továbbszínezése. Más jelentések a dulakodást még tovább színezik. A bécsi francia követ, Gremontille már úgy tudja, hogy a vadkan előzőleg megölt egy parasztot és megsebesített egy vadászt, Molin velencei követ szerint pedig nem is egy, de tizenkét vadkan rohanta meg a hőst.²² Mindez nem változtat a lényegen: *dulakodás után vadkan ölte meg.*

A *második hírvariáns* szerint, melyet Forstall Márk, Zrínyi Miklós titkára, s a Zrínyi család történetírója jegyzett fel²³ »senki sincs, aki a gyászesetet a vadkannal látta, vagy ami különben történt. Sebeiből és lábaszárának szakításából az következtethető, hogy arcát arra fordította, ahonnan a kutyak ugatását hallotta, s hogy a vadkan hátul rohanta meg és leütve a nyakát széttépte. *Sebe a szemé alatt még a tapasztaltaknál is gyanút keltet, hogy golyótól ered, mely a keményen küzdő vadra célozva azt érte, akit legkevésbé kell vana.*« Ez a variáns 1665 elejétől kezdve merül fel. Így adja elő az esetet Gualdo Priorato is, I. Lipót korának történetírója, műve II. kötetében.²⁴

A *harmadik hírvariáns*: orgyilkosság. 1665 első felében Lippay primás írja a velencei követnek, hogy Zrínyi halála elő volt készítve. Cserei²⁵ szerint: »Vagyon olyan hír is, hogy az ausztriai udvar, megértvén titkon Zrínyi Miklós szándékát, hogy a magyarokat a császár ellen lel akarná lázasztani, mivel nyilván, s erővel nem mernek vala belékapni, alattomban egy német jágert nagy fizetséggel fogadtanak meg, . . . hogy valahol vadászatban meglőhesse, és mikor látta volna, hogy a vadkannal tusakodnék, egy sűrű helyről, mintha a vadkant akarná meglőni, úgy lőtte volna meg a bánt főbe, s a miatt kellett volna meghalni.« Ez a variáns vált a legelterjedtebbé. Az újabb kutatók — így Klaniczay Tibor is Zrínyi-monográfiájában — Bethlen Miklós közlése alapján az első variáns mellett döntenek, s a többi variánsokat a nép ajkán keletkezett legendáknak tekintik. A haldokló szava: »rútul bánék vélem a disznó s az a körülmény, hogy sebei közül a csigolyáktól a torkáig terjedő szakasztás okozta a hős rohamos elvérzését és nem a szem alatti seb, e felfogást látszik alátámasztani.

A harmadik variánsnak a pszichológiai valószínűsége nagy. Köztudomású, hogy a vasvári béke után az elégedetlen főurak titkos tárgyalásait XIV. Lajossal maga Zrínyi irányította. Ő volt az egész szövetkezés inotója, lángesze. Európai híre, roppant erkölcsi ereje ismeretében Bécs tudta, hogy azt semmiképp se teheti vele, amit később Zrínyi Péterrel és Nádasdy Ferencel. Zrínyi Miklóst Bécs csak egy módon szerelhette le: orgyilkossággal. A vadkan — ha ugyan vadkan volt — csak megelőzte ebben.

De Zrínyi dulakodása közben egy *lövés* is eldőrdült, ezt Bethlen is (»ő hozzá lő«), Cserei is említi. Kire céloztak? A kanra? Zrínyire? Melyiket érte? Vajon Forstall Márk gyanúját mennyire kell figyelembe vennünk? *Vajon a golyó — ha nem is ütött halálos sebet (a szemé alatt) nem okozta-e a birkózó hős szorítása gyengülését?* És vajon azok, akik Bethlen Miklós szerint a kritikus pillanatokban a hős közelében voltak, mind egytől egyig megbízható hívei voltak? Egyik sem lehetett megfizetett kém? Mit tudunk róluk a pusztá nevükön kívül? Mindezek a kérdések ma már eldönthetetlenek, s így igen nagy a valószínűsége a második, illetve harmadik variánsnak is.

Hogy oldja meg a nagy kérdést Jókai? A dulakodás leírásánál szinte szóról szóra követi Cserei első variánsát. Majd így folytatja: »E pillanatban valahol az erdőben egy lövés roppa-

¹⁹ Uo. 329—330. l.

²⁰ Cserei: 30—31. l.

²¹ Cserei: 31. old.

²² Idézik: Széchy Károly »Gróf Zrínyi Miklós« V. kötet és Klaniczay Tibor: »Zrínyi Miklós« c. művükben.

²³ Forstall Márk: *Stemmatographia familiae Zrinianae* 48—49. old. Idézi: Széchy.

²⁴ Priorato: *Historia di Leopodo cesare III.* kötet 730. old.

²⁵ Cserei: 31. old.

nása hallatszék. A legázolt vadkan észrezeni kezdé, hogy ellenfele kezeinek és térdének nyomása gyengül, s azzal végső erejével egyszerre lehányva magáról a férfit, még egyszer hozzácsapott agyarával és e csapás halálos volt: a férfi torkát hasítá fel. «E diómatikus megoldás, hogy Zrínyi kezeinek és térdének nyomása közvetlenül a lövés után kezd hirtelen gyengülni — ha nem is mondja ki, de sejteti, hogy a hős sorsát az ominózus lövés pecsételte meg.

Mivel egészíti ki Jókai Cserei adatait? Mit költ hozzá?

A jelenetet egy többé-kevésbé állandó szerkezeti séma szerint komponálja meg, amit még Jósikától tanult. Ez a séma mindig a szintér leírásával, egy bizarr, romantikus tájképpel kezdődik, majd a *statiszták* (paraszrok, cselédek, katonák) *lúzas tevékenységének*, sürgölődésének ecsetelésébe csap át. Következik a *háztáj*, s az *interieur* leírása, utána megjelennek a főszereplők, akiknek a soronkövetkező részletes arc- és öltözékleírása már előre sejteti jellemét. Megindul a cselekmény egyre leszűltébb párbeszéd formájában, míg nem a szenvedélyek lángja kitörésig lobban, s a jelenet *csattanóval* zárul.

A Zrínyi-jelenet szintere: eláposodott őserdő, amelyben erdők és mocsarak flórája és faunája elképzelhetetlen burjánzásban egyesül. A mai olvasó számára efféle tájkép a képzelt játékanak tűnik, azonban — ha meggondoljuk, hogy 1851, a Tisza és egyéb folyóink végleges szabályozása előtt még valóban lehetett itt-ott artéri őserdők — Jókai e tájat nem kell feltétlenül valótlannak tekintenünk. A vadásznép leírása, a készülődő vadásznép izgatott futkosása, a főhősök arc- és jellemleírása teljesen a szerkezeti séma szerint megy végbe. Zrínyi és Bethlen Miklós jelenléte történelmi tény. A Bethlen Miklós-említetté személyeket Jókai mellőzi, helyettük Zrínyi Ilonát lépteti fel egy deli ijjúval, és Teleki Mihályt. Jókai költői invencióját dicsérik a szebbnél szebb vadászjelenetek. Összegezve: a jelenet első fele önálló költemény, a második fele Cserei alapján íródott.

II. *Az ebesfalvi ház.* Bornemissza Anna lángolón szereti urát, Apafi Mihályt. Pénzzé teszi mindenét, rokonsága jószágát bérbeveszi, nekilat gazdalkodni, s éjt nappallá téve úgyszólván kenyéren és vizen él, csakhogy ura váltságdíjat összekuporgathassa, s kiválthassa őt a tatár rabságból. A jelenet Jókai költeménye, de nem ellenkezik a történelmi valósággal. Apafinét Cserei is ilyen nagy akaraterejű, cél tudatos asszonynak ábrázolja, s nem is veszi tőle jónéven, hogy a »konty parancsol a süvegnek«. Bornemissza Anna befolyása a közügyekre hasznos volt, amennyiben épp vissza tudta vonatni Apafival részeg lóval adott esztelen parancsait, de káros is volt, mert vagyonszerző családi nagyravágyása még kicsinyesebbé tette a fejedelemség politikáját.

III. *Kényszerített fejedelem.* Czunya Miklós szerint az egész jelenet forrása az ál-Bethlen: Memoires: ²⁶ »Ezen úr (Apafi) nagy csendességben és magát megvonva élt kastélyában bele nem elegendővé semminemű külső dolgokba. Nagyon megijedt látván kastélyát számos lovas törökkel, akik hozzája küldettek, körülvéetve, és kiknek előljárója a nékie szóló parancsolatot vitte, hogy Ali basához menjen; annál is inkább, hogy felesége gyermekszülés kínjai között volt. Alig mehetett mintegy ötszáz lépésnyire kastélyától, hogy emberei közül egy jött, hírül hozván neki, hogy felesége egy szép fiat szült a világra. A kíséző törökök ebből jót jövendöltek nékie.« — Mindez pontosan így található Jókainál is.

IV. *Egy lakoma a magyar fejedelemnél.* A jelenet Jókai képzeletének a műve a Cserei-nél található jellemrajzok, adatok alapján. Cserei szerint Kemény János »teljes életében gonosz, ambitiosus, kegyetlen, vértszomjuhozó ember volt, és akire haragudt, s akit nem akart öletni, simogatva beszéllett neki. Több sok istentelen gonoszsággal együtt fejére tére a gyalázatos veszedelem.²⁷ Bánfi Dénes Cserei nagyfantáziájú, indulatos, pompakedvelő főúrnak ábrázolja, kinek udvartartása nem volt kisebb, mint a fejedelemé, hatalmaskodó volt a kisebb nemesekkel, sőt a török hatalmaskodásait is önhatalmulag fegyverrel torolta meg. A jelenet csattanója, a végzetes csók, Csereinél is megtalálható: »Bánfi Dénes nagy nyájos ember lévén, s a szép asszonyokat nem is gyűlölvén, kivált ittas korában minden szemérem nélkül az asszonyokhoz kaposodott, s Béli Pálnét is egykor táncközben meg találta csókolni, kit az inasa Béli Pálnak meglátván, az urának megmondott, azolta mind nehezelt érette.²⁸ Hogy észem-iszom ember lett volna Kemény János, ez a forrásokból nem derül ki. E vonásnal Jókai még élesebbé akarta tenni Cserei jellemrajzát. Az viszont kár, hogy az inyen ételeknek amúgy is fölöslegesen halmozott részletezésében csak a maga képzeletére bízta magát és nem használta fel a korabeli pompás tudósításokat az erdélyi ételekről, asztali szokásokról (például: Bethlen M. Apor Péter írásait).

V. *Bodola vár.* Jókai Kucsuk Memhet pasát rendkívül szépjellemmű, lovagias embernek ábrázolja, aki — csakhogy kedvére tegyen magyar feleségének — saját pénzén tömegestül

²⁶ Czunya Miklós: I. m. 10—11. old. — Memoires 1803-as fordítása: 244—45.

²⁷ Cserei 10. l.

²⁸ Cserei: 72. l.

váltja ki a Törökországba hurcolt magyar rabokat, s bocsátja vissza hazájukba, s a portán is nagy gyámola a magyar ügynek. A források mindennek ellenkezőjét igazolják: Kucsuk Bethlen János szerint: »meggondolatlan, sőt fékevesztett ember, aki gyermekkorától fogva rabló volt, majd Ázsiában az Ottomán elleni felkelés vezére.«²⁹ Mint afféle rablóból lett pandúr oktalan buzgalommal, konok irgalmatlansággal töltötte be urai parancsait. De mégha e jellemzést nem is vesszük figyelembe, még akkor is elképzelhetetlen Jókai Kucsuk-portréja. Ugyanis a török II. Rákóczi György lengyel hadjárata megtorlásul rablóhadjáratok sorozatával sújtotta Erdélyt. Török basák, tafár chánok, s a két oláh vajda éveken át vadállati kegyetlenséggel öldökölték, pusztítottak, raboltak az országban, s minden egyes seregük a rabok ezreit hurcolta ki. Erdély magyar népe ekkor szenvedte a legnagyobb embervesztéget. Csak egy példát: Szeidi Achmed Kolozsvárra küld »száz öreg késért a fejeket nyúzni« és háromezer levágott és szálmával kitömött fejet küld Konstantinápolyba.³⁰ S még hozzá Kucsuk jellemzésében Jókai tudatosan rugaszkodik el a valóságtól, hiszen ismerte, olvasta Bethlen János művét. Történetiétlenségét ez esetben a regény aktuális tendenciája indokolja Jókai Kucsuk alakjában a Kossuthot, Bemet, s a többi szabadsághóst barátként befogadó török nép iránt akart szimpátiát kelteni.

V1. A nagyszöllősi ütközet. A nagyszöllősi csatát és Kemény János halálát több forrás (Cserei, Bethlen János, Rozsnyai Dávid)³¹ elég egybehangzóan írják le. Valamennyien kiemelik, hogy az ütközet előtt Kemény János több stratégiai hibát követett el. I. Kucsuk basa közeledtekor Kemény haditanácsában mindenki arra voksolt, hogy Kucsuknak elibe kell menni és ötszörös túlerővel csatát kísértetni. Kemény ennek ellene mondott.³² 2. Ugyanígy elszalasztotta a csata alkalmát akkor is, amikor Kucsuk Segesvár felé közeledett.³³ 3. Majd odahagyva Segesvár megkezdett ostromát, seregével kitér Hétur, majd Nagyszöllős felé, s onnan tétlenül nézi, hogyan vonul be Kucsuk Segesvárra, s egyesül az oda besorozott Apafival.³⁴ Ezt Rozsnyai Dávid még megtoldja: »Ezt megviszik Kemény Jánosnak, hogy a kevés török segítség bement Segesvárra, hiszi is, nem is, sőt, mivel az isten előkészítette vála őtet a veszedelemre, az igaz hír reportatorainak kinek orrát, kinek fülét vágatja el.«³⁵ 4. Meg volt győződve arról, hogy Kucsuk hosszú vonulástól kimerült seregével hamarost támadásba nem indul, ennél fogva élés-, takarmányszerzésre szétbocsátotta seregét. Mikor aztán hírül vette Kucsuk váratlan közeledtét, félben rugván az ebédet, hozzáfog a maradék félsereg hadrendbeállításához. Ezt nagy körültekintéssel teszi: középre az erdélyi fősereggel maga áll szemtől-szembe a Kucsuk-vezette török fősereggel. Balszárnyra rendeli a német-horvát sereget, és oltalmul a bekerítés ellen még három-háromszáz magyart és németet állít a falu szélére.³⁶ A csatában a balszárny állja a sarat, de a középhadat Kucsuk alaposan megnyomja, megbontja. Kemény János sorsát Bethlen János így írja le: »A fejedelem leesett a lováról és övétől összetipratván elveszett. Lovát hiába engedte át neki főétekgóója, Gyulai István, maga leszállván lováról hűsége miatt veszett, fejedelmét végzetétől mégsem oltalmazta meg. Kemény halálát akkor még nem tudták, de fegyverei megtalálása, s az övéi hírmondása neszt vitte. Testét időben nem keresték, később már nem találták.«³⁷ Gyulai hőstettét Rozsnyai Dávid, s a Bethlen János nyomdokán verselő Gyöngyössy István is említi.

Jókai Kemény János halála leírásában — mint Zrínyiében is — a sok forrás közül egyedül Csereit favorizálja. Viszont Cserei elbeszélését az utolsó szóig átveszi — hosszú részletet szóról szóra, mint pl. Kucsuk basa üzenetét Apafi Mihályhoz, szavait serege balszárnyát önállóan vezénylő gyermek-fiához, Feriz béghhez, hosszabb lelkesítő beszédét katonáihoz, a támadó roham, s az ütközet leírását. Miben tér el? I. A magyar-német hadat valamennyi forrás szerint Kemény János állította fel, mégpedig elég körültekintően — a regényben a németek költött nevű vezére, Wenzinger. 2. A források nem említik, hogy Kemény gyáván futást kezdett volna, sőt Gyöngyössy eposzában hőnek költi meg, aki magárahagyatva küzd, mikor már serege megfutott mögüle. Jókainál a gyáván menekülő Kemény szegényét tetézi még, hogy éppen Kucsuk gyermek-fia elől futva esik el.

²⁹ Bethlen J. I. 277. 1.

³⁰ Szekfü Gy. Magyar Történet V. k. XVII. szd. Egyet. ny.

³¹ Rozsnyai Dávid naplójából. Közli az »Erdély öröksége« sorozat Haldokló Erdély c. kötetében Makkai Sándor. A csata leírása a 85. lapon.

³² Bethlen J. 278. 1.

³³ Uo. 279–80. 1.

³⁴ Uo. 280. 1.

³⁵ Rozsnyai D. Lásd előbb.

³⁶ Bethlen J. I. 284–85. 1.

³⁷ Uo. 287–88. 1.

Jókai szerint Kemény János eszemiszom, hetvenkedő, léha fatalista volt, csapnivaló hadvezér, gyáva pánikkeltő. Hogy a végzetes nagyszöllősi csata előtt voltak hibás stratégiai lépései — ezt Bethlen János sem hallgatja el. Viszont letagadhatatlan tény, hogy amikor Erdély népét török és tatár dúlta, öldöste, a szerencsétlen fejedelem életét és mindenét kockára téve próbálta hazáját megmenteni. Bukásának, s egyben Erdély tragédiájának vétkese nem ő, de Montecuccoli, a magyargyűlölő császári főhadvezér, aki Keményt a legváltásosabb időben hitszegően cserbenhagyta.³⁸ Gyöngyössy, aki a tatár fogság leírásában Kemény ön-életírását, majd a továbbiakban Bethlen János művét használta forrásul, — eposzban sokkal közelebb jár a valósághoz, amikor Keményt a köteleesség vártanujának tünteti fel, aki habozás nélkül feláldozta boldog magánéletét a közjóért. Mi lehetett az oka, hogy Jókai Kemény Jánossal szemben ennyire elfogult? Aktualizálás? Alakjában talán a Habsburgokhoz húzó »pecsovicsokat« akarta pellengérré állítani? Vagy naivul elhitte Cserei jellemzését és romantikus hevületében még el is túlozta? Ez utóbbi eset a valószínűbb, hiszen Bécs ellen sokkal inkább kelthetett volna azzal hangulatot, ha Keményt ő is — mint már Zrínyi — a császári hitszegés áldozatának mutatja be.

VI. A fejedelemnő. E jelenetet Jókai költötte annak illusztrálására, mennyire »parancsol a konty a süvegnek«. Apafi első ízben fogadja a kérelmezőket és minden kívánságukba beleegyezik. De Bornemissza Anna még idejében közbelép és szájába rága urának a helyes fejedelmi szót. Az egész jelenet naiv túlzás. Cserei leírja, hogy »Kolozsvárt Apafi a török ármádiával együtt obsideálta vala, de tartván attól, ha, vagy ostrommal veszi meg a török, vagy per accordam adják fel a töröknek, mindjárt török praesidiumot szállít belé, és soha keresztények kezébe többször nem bocsátja, azért mind szép szóval, mind sok ajándékkal rávéve a basát a fejedelem, hogy szálljon el a város alól . . . s ő maga megnyervén a német alsóbb katonaságot, a várost csellel vette be.«³⁹ Jókai mindezt Bornemissza Anna leleményének tünteti fel.

VII. Azraele. Cserei említi, hogy Balassi Imre elfogott egy rabló béget. Wesselényi, az ország nádora, követelte tőle a rabot. Balassi nem adta, s az császári ekzekució elől Erdélybe szaladott.⁴⁰ Ez a jelenet történeti magja. Jókai fantasztikus mesét költ hozzá. Balassi a rabló Corsar bég egy volt odaliskjút, Babaye-t bérlí fel, hogy segítsen neki csellel elfogni a béget, Corsar kedvese, Azraele, a szultán világszép leánya unja már a rabsorsot, összejáratja Babaye-vel, s Corsar elfogatásakor Balassi kedvese lesz. E történet indoklására Jókai a következőket írja: A vasvári béke »a törököt meghagyta mindazon várak birtokában, melyeket elfoglalt, vagy épített. E várak vezérei maguk kezére folytatták a háborút: raboltak, gyűjtogattak, amerre lehetett. A szultán mindegyiket nem vonhatva felelősségre, felhatalmazta a panasztevőket, miszerint a hol tudják, fogják el a béke megszegőit . . . Mindez valóban így volt. A végvári harcok sohasem szüneteltek. A várórséget mindkét részről nagyon gyatrán fizették, ezért törökök, magyarok gyakorta betörték az ellenfél területére, s onnan szedtek élelmet, zsákmányt, foglyokat, akiket aztán saját elfogott bajtársaikat cserélték ki. Gyakran — mint Takács Sándor leírja — barátságos párbajokat is vívtak, amit aztán közös áldomásívással fejeztek be.«⁴¹ Ebből a színes, mozgalmas végvári életből Jókai semmit sem mutat be. Corsar bég alakja teljesen történetitlen. Nem török rabló, de a múlt század eleji regényes romantika modorában megrajzolt »középkori rablólovag«. (Vö. Jodok alakját a Toldi szerelmében.) Várának léte is merő képtelenség: a XVII. században minden vár a végvári erődrendszerhez tartozott. Jellemzése is a byroni romantika modorában fogant. Mért irtja ki a környék falvait? Merő gyilkolási, pusztítási ösztönből? Alig hihető.

Ugyanílyen történetitlen Azraele alakja is. Az ellenállhatatlan démon, aki, hogy olt-hatatlan unalmától megszabaduljon mindig újabb férfít bolondít magába, csak azért, hogy újra, meg újra meggyőződjék, hogy a szerelemben hatalma határtalan, s mindig azé, akinek szerencsecsillaga délelőn ragyog, de titkon már fonja szeretője végzetét, hogy bukása pillanában megcsalhassa ellenfelével — ez a női típus nem irreális, a valóságban nem is igen ritka. Azraele, mégsem élő alak, mert légüres térben mozog, semmi történelmi hitele nincs, pusztá gondolati séma, Byron és Dumas hősnőinek árnyéka. Ez a jelenet ha a regényből többi fejezeteiből kiszakítva szemléljük, mindenben igazolni látszik Császár Elemér megállapításait.

VIII. A fejedelem és minisztere. Teleki Mihály történelmi alakjáról, s Erdély politikájában játszott szerepéről a befejezésben lesz szó. Itt csak annyit, hogy Kemény Jánost mind-

³⁸ Meggyőzően bizonyítja ezt Zrínyi Miklós a Montecuccoli ellen írott nyílt levelében. Kiadta: Markó Árpád, Zrínyi Miklós levelei c. művében.

³⁹ Cserei: 13. 1.

⁴⁰ Cserei: 62–63. 1.

⁴¹ Vö. Takács Sándor: Rajzok a török világból. (Tud. Akad. 1915.) több cikkét. P. o. II. k. Török-magyar szokások a végeken.

haláláig uralta, emiatt bújosott. Apafi kegyét nagynénje, Bornemissza Anna támogatásával nyerte el. Számító ravaszágával mindjobban behalózta az ingatag fejedelmet, míg végre döntéseinek mindenható sugalmazója lett; Erdély valódi ura. Felemelkedését Erdély mag-nasai izzó gyűlölettel nézték, de rettegven tőle, hízelegtek neki. Csak a két leghatalmasabb főúr mert dacolni akarataival, Bánfi és Beldi. Ezeket — minthogy erővel nem bírta — titkos cselszövényvel emésztette el: Banlit a vérpadra juttatta, Beldit a Jedikulába. Pályája kezdetén beolvását arra használta fel, hogy a Wesselényi-szövetkezés telmorzsolása után a magyarországi üldözöttek megsegítésére hadba szállassa Erdélyt I. Lipót ellen.⁴² Ugyanezért kilincselte Apafinak a francia követ is, Reverend abbé sikertelenül. Hogy már hosszabb ideje nem kapott kihallgatást, cselhez folyamodott. Pompás új ruhában jelent meg, őv nélkül. Ez feltűnt Apafinak, s így a követ végre szóhoz juthatott. Mindezt Bethlen Miklós tollából tudjuk,⁴³ s azt is — bár ez jóval később történt — hogy az Erdélyből távozó abbét Bornemissza Anna hat darab magahímezte zsebkendővel ajándékozta meg.⁴⁴ Jókai e két jelenetet időben egybevonta.

Apafi incselkedve céloz a jelenlevő Thököly Imrének egy fiatalkori kalandjára: lánynak öltözve szökött ki Vajdahunyad várából. Ezt is Bethlen Miklós említi.⁴⁵

Azután Jókai szinte szóról szóra követi Cserei elbeszélését: hogyan forgatta ki birtokai-ból, mindenéből Kapi György a hozzá menekülő Balassi Imrét, aki elkeseredésében koldus-tarisznyával járult Apafi színe elé hasztalan kérve sérelme orvoslását.⁴⁶

IX. A cirkáló X. Sange Moarte. E két fejezet mind a cselekmény, mind stílus szempont-jából az Azrael-fejezet folytatása, romantikus túlzások éppoly bőven találhatóak itt is, mégis költői értékük sokkal nagyobb. A kis román falu leírása, a viszonzatlan szerelemtől elepedett parasztlány ravatala, az Edgar Poe hátborzongató elbeszéléseire emlékeztető ördögién félelmes, vulkáni tájkép, Sange Moarte halála — a regény legszebb lapjai. Sange Moarte jelleme — bár éppoly valosínütlenül túlhajtott, mint Azrael-é — mély érzésben mégis monumentáli-san emberi. Érezni, hogy ridegsége ellenére forrón szeretete menyasszonyát, de mióta a fürdőző Azraelét megléste, az odalisk magikus szépsége rabul ejtette, s e két ellentett indulat között vergődő lelke meghasad, felőrliődik. Lenyűgöző alakját szerencsésen ellensúlyozza Kelemen diák komikus esztelensége.

XI. Egy főúr a XVII. században. Jókai ebben a Cserei adatai nyomán költött jelenetben azt mutatja be, hogy Bánfi Dénesnek minő tettei »szurták meg az emberek szemét«. 1. Ud-vartartása különk a fejedelmi udvar lényénél. A többi főrendűeket megveti. Fejedelem mód-jára küld követeket, levelez idegen uralkodókkal.⁴⁷ 2. Saját katonaságot tart, s mint főkapitány az ország hadaival önkényesen rendelkezik.⁴⁸ 3. Hatalmaskodik: »A mely nemes embe-rek közel laktanak jószágaihoz, azoknak jobbágyokat, jószágokat erőszakkal is el kezdé foglalni, mikor utazott... akármely nemesemberek lovaít vectura alá elvitette, sőt afféléért panaszolokat erősen megverette.«⁴⁹ Szentpáli Ignác özvegye házát »kifoglala, noha az egész ország instált a szegény özvegyasszony mellett... ráküldvén az udvarházra, fundámento-mából kihányatá azt mondván: tegyen róla az ország, ha bánja, s építse meg a házát.«⁵⁰ 4. A fejedelem rendeléseit semmibe veszi. Apafi elhatározta, hogy visszaadja Zólyomi Miklós elvett jószágait. »A gyalui szép, úri jószágát Bánfi Dénes obtineálván, semmiképpen kezéből kiadni nem akará, a szamosvári egész jószágot kérvén érette cserében, mely a fejedelem sus-tentiójára lévén deputálva, az ország nem adhatta vala.«⁵¹ Ezekből az adatokból alkotta Jókai ezt a jelenetet. A Koncz Márton uram epizódja is Csereitől való.⁵²

Mind e jellegzetesen feudális bűnök súlyát Jókai azzal próbálja **elbogatellizálni**, hogy Bánfit rendkívül mély szociális érzésű földesúrnak ábrázolja, aki aszályal sújtott jobbágyai-nak nemcsak hogy elengedi a dézsmát, de magtáraiból még ő juttat nekik vetőmagot és ele-séget. E beállítást egyetlen történelmi adat sem igazolja, s lélektanilag is eléggé hihetetlen.

⁴² Cserei: 16—17. I. 66—67. I. és másutt.

⁴³ Bethlen M. II. 252—53. I. Czunya M. 9. I.

⁴⁴ Bethlen M. II. 262. I.

⁴⁵ Bethlen M. II. 202—203. I.

⁴⁶ Cserei: 62—63. I.

⁴⁷ Cserei: 831., 74., 75., 76. I.

⁴⁸ Cserei: 81. I.

⁴⁹ Cserei: 74. I.

⁵⁰ Cserei: 75. I.

⁵¹ Cserei: 74—75. I.

⁵² Cserei: 82. I., de a püspök neve Csereinél: Koncz Boldizsár.

XII. *Az éji harc.* Bánfi az önállóságban már annyira vitte, hogy a fejedelem tudta nélkül valóságos háborút viselt a törökkel. »A váradi basával bizony keveset gondol vala, aki pogány módra a hódoltságot naponként kijebb akarván terjeszteni, Bánfi Dénes pedig nem engedvén : abból közzöttük sok veszekedések támadtanak . . . a fejedelemnek, s az orszagnak gyakran sok búsulása és költsége esett e miatt, hogy a török udvar elméjét megcsendesítse. Noha sokszor megintették Bánfi Dénest . . . de ő sem a fejedelem, sem az ország intésével nem gondolván, minden dolgokat maga fejből, egyedül akar vala igazgatni.«⁵³

Az *utolsó fejezetek* (XIII-tól végig) még az eddigieknél is szorosabban épülnek Cserei szavaira. Jókai ugyanis a regény szabalyos tragédiaszerkezetét már készen találta nála. A regény kezdetén, a cselekmény elindításában még szorosan Cserei nyomdokán halad, a közép-részben viszont — a szerelem bonyolítja a cselekmény tonalát, — Csereinél erre adatot alig talált — a nőalakokkal kapcsolatos bonyodalmat Jókai maga költi meg, abból a célból, hogy törésig fokozza Bánfi tragikus vétkei. Mindezt Jókai valóban szépen szerkesztette meg: Bánfi »közéleti vétkei« (hatalmaskodása, fényüzése, végül szembehelyezkedése az erdélyi— magyarországi közös érdekekkel, amely az egész magyar nép boldogulását munkálná) parhuzamosan fokozódnak »szerelmi vétkeivel« (megcsókolja Beldinét, Azraelel szeretőül veszi, feleségét elidegeníti magától) — mígnem e kettős tonalát titokban egybeszővi a te. elmes párká: Teleki. A végkifejletben Jókai újra visszatér Cserei mesteri tragédia-zárlatához, jeleneteit szinte készen veszi át, csak a szerelmi bonyodalom végső megoldását szövi hozzá.

XV. *A gyulafehérvári országgyűlésen* — amely azt volt hivatva eldönteni, hogy magyarországiak megsegítésére megindítják-e a támadást — érkezünk el Bánfi közéleti tragédiájának fordulópontjához. A gyűlés Bánfi és Beldi beszédeinek hatására nem-mel szavaz. Bánfi-nak igaza van! Erdélynek, hogy megmaradjon, most nyugalomra van szüksége. De szembehelyezkedett egy még magasabb igazsággal : az erdélyi és anyaországi nép közös érdekével — ezért buknia kell. Teleki ekkor határozza el a Bánfiit elvesztő ligát.

XVI. *Egy csókért egy halál.* Ez a fejezet a szerelmi tragédia tetőzése. Bánfi a szerelemben is vétkezett. A Beldiné csókjáért és Azraeleért most lakolnia kell. A látumot szövő Teleki a néki makacsul ellenálló Beldit végül is szerelmi sérelmén át ejti, s veszi rá Bánfi halálos ítéletének aláírására. Így a szerelmi és politikai tragédia Teleki kezében egyetlen halála szövődik össze. Beldiné cassandrai jóslata már megjelenti ura halálos végzetét is, ugyancsak kettős tragikus vétség miatt : mert Gyulafehérváron ő is nem-et mondott és mert most szerelemi-tésből aláírta Bánfi halálát.

Jókai Bánfi közéleti tragédiájához szerelmi vétségeket költött — így e kettős cselekményifonallal a regény sokkal színesebb lett. Ez nem hiba. Az azonban már jelentékeny hiba, hogy Azraele túlzott szerepeltetésével a szerelmi bonyodalom aránytalanul nagyobb hangsúlyt kap, s az olvasóra az úgy hat, mintha Bánfi csak szerelmi vétkei miatt szolgált rá a bűnhődésre, közéleti vétkeivel nem. Fokozza ezt a zavart, hogy Jókai maga sem lát tisztán a két politikai irányzat megítélésében. Azt érzi ugyan, hogy az egész magyar nép szempontjából Telekinek lehet igaza, mégis Cserei nyomán Bánfi transzvilvanizmusát vázolja rokonszenvebben, így az olvasó azzal az érzéssel teszi le a könyvet, hogy Bánfi teljesen igazságtalanul halt meg, s Teleki személyében a rossz diadalmaskodott. Így a tragédia eszmei koncepciója tehát hiába van meg in nuce a regény szép szerkezetében, a kidolgozásban alig érvényesül.

III.

A részletes elemzés során kiderült, hogy a történeti hűség szempontjából Jókai érezhető hibát követett el: Azraele korba nem illeszkedő alakjának megformálásában, Kucsuk basa és Kemény János jellembrázolásában, Teleki politikai koncepcióinak megítélésében és mindenek előtt Bánfi személyének és politikai jelentőségének túlértékelésében. Az Azraele problémát leszámítva Jókainak szinte valamennyi tévedése onnan ered, hogy forrásai közül egyoldalúan mindig Csereit favorizálja. Szinte szóról-szóra átveszi szövegét, egyes kis adomáit jelenetekké bővíti, politikai előítéleteit, jellembrázolását kritika nélkül elfogadja, sőt még jobban eltulozza. A regény történeti hűségének kérdése így lényegében azon dől el, hogyan értékeljük Csereit mint történelmi forrást? Vajon köz.ései hiven tükrözik a valóságot? Hol? Miben torzít? És miért?

Cserei historiájának, mint forrásnak páratlan adatgazdagsága miatt elsőrendű jelentősége van. Adatainak pontossága ugyan jólétesültségének mértéke szerint nem egyforma, itt-ott kiszínezi, kicirkalmazza azt, amit hallott (pl. Zrínyi halálát), közlései azért általában

⁵³ Cserei 74. 1.

megbízhatóak — ezt a többi forrásokkal összevetve megállapíthatjuk. Értékítéleteit, jellem-ábrázolását azonban döntően módosítja szűkkeblű transzilvanizmus. A *transzilvanizmus*, az erdélyi magyar előkelők e sajátos gondolkozásmódja, a XVII. század második felében alakult ki, s kísért-végig Erdély további életén. A kis Erdély Bethlen Gábor és a két Rákóczi György idején csodálatos időket élt át. Erdély: a töröknek vazallusa, mégis jelentékeny önálló politikai hatalom. Az 1658–60-as években bekövetkezett bukásának oka épp az, hogy túl nagyra nőtt, szarka lett a porta szemében.⁵⁴ Mikor II. Rákóczi György a lengyel királyságot karddal akarta elérni, a szultán közbelépett: Rákóczi hadát a tatárokkal, Erdélyt pedig török-tatár rablóhadjárat sorozatával pusztította el. Lakossága színe-javát rabszíjon hurcolta el, vagy megölette. Erdélynek, e halálos csapást ért nagybetegnek létérdeke lett a nyugalom — míg újra felépül. A szomszédos magyarországi változások, a magyar nép élet-halál gyűrűzése egyrészt a törökkel, másrészt I. Lipót német miniszterei magyarláló abszolutizmusával — zavarták ezt a nyugalmat. Ezért mondtak ellene Erdély honi patriótái — Bánfi, Béli — oly hevesen annak, hogy a fejedelem beleavatkozzék a határon túli magyar nép élet-halálküzdelmébe. Ennek a magatartásnak eszmélete: a transzilvanizmus. Alap-gondolatait legelősebben épp Cserei fogalmazta meg. Szerinte Erdély Magyarországnak csak jót tett. Nagy fejedelmei, ha kellett fegyverrel is biztosították boldogulását. Ezzel szemben: »Erdélynek mindenkor Magyarországból, a magyar fiaktól történt veszedelme . . . Örökké a magyarországi vertumnosi természetű fiakat admirálta, azokat amplektálta, nevelte, gazdagította, urrá tette . . . azért vesztők el mind a fejedelemséget, mind a szabadságot.«⁵⁵ Még elősebben hangoztatja e felfogást a Historia bevezető verszetében:

»Második Rákóczi Ferenc azután feltámadván,
S római császár ellen Erdélyt fellázasztván,
Mely szörnyű pusztulásra magyar nemzetet hozván,
Azolta csak nyomorgunk sok fele bujdosván.
Bárcsak eztán tanulj, Erdély, édes hazám,
S a magad fiaiddal élj csendesen egy portán,
Magyarországiakkal ne cimborálj oly puhán,
Hogy, mint most, ne törődjél magad szörnyű kárán.«⁵⁶

Bár e felfogást Erdély reális érdeke (a béke, nyugalom vágya) sugallta, mégis ártó, hibás gondolat volt, mert Erdélyt szembeállította Magyarország népe élthalálharcával. II. Rákóczi Ferenc szabadságharca is szerencsésebben alakult volna, ha a fejedelem jól megvethette volna a lábát Erdélyben, s nem csak a szegény nép állt volna melléje, de főurak is. De Erdély Cserei-fajta transzilvanitái nem látták, hogy Thököly, Rákóczi mozgalma: *tömegmozgalom* — Magyarország valamennyi népének, elsősorban a legszegényebbeknek gyűrűzése a Habsburgok német, gyarmatosító abszolutizmusával szemben. Ha ez a szabadságharc győz, Erdélyt is szabaddá tette, felemelte volna, amikor elbukott, Erdély is vele bukkott. Erdély régi szabadságjogainak megőrzése volt a transzilvaniták eszmei célja. Különállásukkal mit őriztek meg e szabadságjogokból? Császári tábornokok, mint Caraffa, Rabutin minden »diplomát« lábbal tiportak. A legnagyobb transzilvanista, Bethlen Miklós börtönben végezte, pedig nem állt át Rákóczi oldalára. Az a pár grófi, bárói cím, sanyarú vigasz az önálló Erdély elvesztéséért.

Cserei, mint forrás, páratlan érték, hiszen nincsen kortársa, aki korabeli adatokat, eseményeket, híreket, pletykákat, adomákat oly bőséggben örökített volna meg, mint ő. Kitűnő író, az ábrázolt eseményeket oly közel tudja hozni olvasójához, mint egy kortársa sem. Tragédiaíróinak is becsületére válnék, ahogy egy-egy főúr bukását előkészíti, az eseményeket bonyolítja, majd a katasztrófaig viszi. Jókai az »Erdély aranykora« és a »Törökvilág Magyarországon« című regényeinek szerkezetét tőle kölcsönözte. A jellemzésnek is mestere. Apafi, Apafiné, Bánfi, Teleki nála valóban élő alakok. De jellemrajzaiban csúfol elrugasz-kodik a történelmi valóságtól, ha ádáz kurucgyűlölete és elfogult transzilvanizmusára úgy sугallja. Így lesz nála II. Rákóczi Ferenc magaszatok alakja gonosztevővé, közönséges politikai kalandorrá, akinek Erdély is, Magyarország is pusztulását köszönheti. Sőtét, szinte ördögi színekben mutatja be Teleki Mihály jellemét is. Benne látja Erdély romlásának másik fő-fő okozóját: »Sőt máig is fennállna a dicsőséges fejedelemség, ha Teleki Mihály . . . nem született volna.«⁵⁷ Szerinte Teleki volt Isten ostora Erdélyben,⁵⁸ aki azzal, hogy a fejedelemséget bele-

⁵⁴ Vö. Magyar Történet XVII. sz. (Szekfü Gyula) 257–58. old.

⁵⁵ Cserei: 17. old.

⁵⁶ Cserei: 1. old. v.

⁵⁷ Cserei: 16. old.

⁵⁸ Cserei: 17. old.

keverte a »magyarországi motusokba«, sírját is megásta. Örögi ligáival megrontotta a régi erkölcsöket, behozta a visszavonást és talpnyalást, megbénította a szabad véleménymondást, az igazságot alapuló államéletet.

Valóban, alig van nagyjaink közt még valaki, akiről annyi dokumentum maradt volna fenn, mint Telekiről, mégis perében ma sem tudjuk kimondani a végső ítéletet. Annyi bizonyos, hogy nem állítható kora legnagyobbjai, Zrínyi Miklós, Rákóczi Ferenc mellé, mert ezek magukat és mindenüket népükért áldozták. Teleki cselekedeteinek első hajtórúgója mégiscsak a vagyon- és rangszerzés volt. Szenvedéllyel szerette családját, ez sarkallotta mohó jószággyarapításra. De nem csupán ez. Apafi udvarában — amely kicsinyes főúri-családi intrikáival alig különbözött egy német tucathercegség udvartartásától⁵⁹ — egyedül Telekinek voltak nagyobb politikai elgondolásai, s nem kezdhetett ezek megvalósításához vagyon és hatalom nélkül. Ő volt az egyetlen, aki felismerte a »magyarországi motusokban« az egész nép ügyét, s azt Erdély minden erejével támogatni akarta. Kár, hogy ezt a politikát később nem folytatta tovább, s a Thökölyvel támadt személyes ellentéte miatt⁶⁰ — egész nép sorsán nagyot lendítő kuruc mozgalmaktól Erdélyt ő is elszigetelte. Később, amikor a török kiűzésével az erőviszonyok döntően megváltoztak, ő volt a legmozgékonyabb az erdélyi urak közül a Bécs felé orientálódásban, hogy mentse még, ami menthető. Tragédiája az, hogy egy nagykonceptiójú, eszmei elszántságú hős, egy Zrínyi, Rákóczi mellett kiváló másodhegedűs lehetett volna, de így, hogy társai közt fejfel kimagaslott, de ugyanakkor nem bírt személyes érdekei fölé emelkedni — ereje, tevékenysége szétforgácsolódott, meddő maradt.

Jókai Teleki jellemrajzában is Cserei nyomdokain jár. A démoni kártevő szerepeltése különösen tetszett romantikus képzeletének.

Érdekes, hogy a transzvilvanizmus bonyolult problémájából Jókai úgyszólván semmit sem ismert fel. Vakká tette az, hogy szentül hitt Csereinek. Hogy ítéljük meg ezek alapján Jókait? Vajon igazat adunk az elmúlt idők kritikusai súlyos ítéletének?

Nem. 1851-ben a XVII. századi Erdély történetét feldolgozó rendszeres kutatás még meg sem indult. A legfőbb források még kiadatlanul heverték. Hogy várhatnók Jókaitól, hogy egy Szalay László, Szilády Sándor, és Thaly Kálmán egész életét betöltő munkáját néhány hónap alatt egymaga vigye végre, amikor a nemzet friss sebéit kellett írásaival enyhítenie!

Történeti tévedéseit mégsem menthetjük. Hiszen Csereim kívül ő más forrásokat is olvasott, azok alapján fel kellett volna támadnia benne a kétkedésnek Csereivel szemben. Miért nem támaszkodott jobban a kitűnő Bethlen Jánosra? Naiv hiszékenysége, kritikátlansága semmiképp sem menthető.

De Császár Elemér ítéletét sem fogadhatjuk el, mert Császár azt állítja, hogy Jókai »nem vette komolyan a históriát. Romantikus képzelete itt is olyan szabadon csapongott, mint a költött mesék birodalmában«. Ellenkezőleg! Épp az a baj, hogy nem csapongott, hogy nagyon is szolgaián vette a forrás betűjét. Cserei elfogult jellemzéseinek egy-egy jelzőjét külsőlegesen gesztus formájában aggatja hőseire oly kézzelfoghatóan naivul, akárcsak egy medálját. Mért nem próbálta meg beelőlni magát hősei helyzetébe, és a történeti keretben önálló intuíció alapján belülről motiválni cselekvésüket, mint ahogy azt pl. Shakespeare tette. Jókai leggyengébb, legtámadhatóbb oldala a jellemzés. Az életben az embereknek csak egyes gesztusait vette észre, s lényegüket, személyiségüket e gesztusokkal azonosította (ezért is váltak alakjai romantikusan szélsőségesekké). Nem érezte meg, hogy az emberi lélek mennyivel bonyolultabb, s ugyanaz az egyén, aszerint, hogy kivel kerül szembe és minő konstellációban — a legkülönbözőbb gesztusokat, tetteket hajtja végre. Nem érezte a lélek benső antagonizmusát. Igaz, hogy Kemény kegyetlenül végzett Barcsaival, Teleki Bánfival, — de az is igaz, hogy ezek több felelősséget éreztek a haza sorsa, a közjó iránt, mint kortársaik, s ideális, szép családi életet éltek. — Hol olvassuk ezt Jókainál? Szigorú kritikusai történetietlennek, sőt történethamisítőnek ítélték, s innen vezették le a jellemzés valószínűtlenségeit, pedig épp fordítva áll a dolog: jellemzésbeli bizonytalansága, pszichológiai naivsága okozza azt, hogy forrásai között nem tud biztos kritikai érzékkel eligazodni.

Mindezekből a kritikai megjegyzésekből azonban semmiképp sem vonhatunk le negatív ítéletet a könyv értékére nézve. A mű érdekes meseszövege, gazdag költősége, s mindenek felett: magasztos eszmei célja — nagyrészt feledteti a hiányosságokat, lenyűgözi az olvasót.

⁵⁹ Szekfű Gy. (Magy. tört. XVII. szd.) 261. old.

⁶⁰ Thököly Teleki lányát jegyezte el. Zrínyi Ilona kezéért ezt az eljegyzést felbontotta, s emiatt örökre gyűlöletessé lett Teleki szemében.